

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING IQTISODIY - GEOGRAFIK O'RNI HAMDA TABIIY SHAROITINING BAHOSI

Norqobilov Hamid Ibragimovich

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti geografiya fani o'qituvchisi

Shokirova Moxichexra Shuxratovna

Sharof Rashidov tumani 6-maktab geografiya fani o'qituvchisi

Muzaffarova Qimmat Muhiddin qizi

Nurota tumani 25maktab geografiya fani o'qituvchisi

Qadirova Dilafroz Maxmudovna

Ohangaron tumani 38-maktab geografiya fani o'qituvchisi

ARTICLE INFO.

Kalit so'zlar: O'zbekiston
Respublikasining Iqtisodiy.

Annotatsiya

O'zbekiston Respublikasi - qulay iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan mamlakatlardan biri. U O'rta Osiyoning Markaziy qismida, Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar oralig'ida joylashgan. Mamlakat hududi g'arbdan Sharqqa deyarli 1400 km.ga, Shimoldan Janubga esa 925 km.ga cho'zilgan. Hududining kattaligi jihatidan O'zbekiston qator Yevropa davlatlari Buyuk Britaniya, Daniya, Shveysariya, Avstriya birgalikda olgan maydonidan ham oldinda turadi, hamda jahon mamlakatlari ichida 55o'rinni egallaydi.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Respublika Shimoli-g'arbda Qozog'iston, Sharq va Janubi-Sharqda Qirg'iziston va Tojikiston, g'arbda - Turkmaniston, Janubda - Afg'oniston bilan chegaradosh.

Umumiy chegarasining uzunligi - 6221 km. Shu jumladan, Qozog'iston bilan - 2203 km, Qirg'iziston bilan - 1999 km, Tojikiston bilan - 1161 km, Turkmaniston bilan - 1621 km va Afg'oniston bilan 137 kmni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida mavjud tekislik va tog' reliefi o'ziga xos ravishda birlashib ketgan. Tekisliklar respublikaning Janubi - g'arbiy va Shimoli-g'arbiy qismlarida joylashgan va Ustyurt platosi, Amudaryo deltasi tekisliklari hamda Qizilqumdan iborat. Qizilqumning janubiy chekkalari, aniqrog'ii Sandiqli qumlari, Qarshi dashti va Mirzacho'lining sharqiy qismi tekislikni asta-sekin tog' oldiga o'tish zonalari tashkil etadi.

Respublika hududining uchdan bir qismini tashkil etuvchi tog' va tog'oldi zonalari mamlakatning sharqi va janubi-sharqida joylashgan. O'zbekistonning tog'li qismi g'arbiy Tyanshan va Hisor-Oloy tizimlariga taalluqli. O'zbekistonning eng baland joyi Xazrati Sulton cho'qqisi - 4643 m ga teng. Tog'lar oralig'ida juda katta miqyosdagi botiqlar, jumladan Farg'ona vodiysi, Toshkent-Mirzacho'l

tekisligi, Sanzor-Nurota botig'i, Zarafshon vodiysi, Surhondaryo va Qashqadaryo botiqlari joylashgan. Farg'ona vodiysi juda katta tog' oralig'i botig'idir. U g'arbdan sharqqa 370 kmga cho'zilgan, kengligi 190 kmga yetadi. Uch tarafdin tog'lar bilan o'ralgan faqat g'arb tomondan (Xo'jand darvozasi joylashgan) ochiq.

Respublika tabiiy sharoitlarining o'ziga xos xususiyati - yuqori darajada seysmikligi bilan ajralib turadi. Seysmiklik 8dan 9 ballgacha yetadi. Juda katta vayronagarchiliklar keltirgan zilzilalar qatoriga Farg'ona (1823 yil), Andijon (1889-1902 yillar), shuningdek Toshkent (1868 va 1966 yillar) zilzilasi kiritiladi.

O'zbekiston - serquyosh respublika. Quyoshning nur sochish soati yiliga mamlakat shimolida 2700 soatdan - 2980 soatgacha, janubida 2800 - 3130 soatgacha o'zgarib turadi. Taqqoslash uchun shuni aytish lozimki, g'arbiy Yevropa mamlakatlarida bu ko'rsatkich O'rta Osiyoga xos ko'rsatkichning 70-80 %ni tashkil etadi, xolos. Bu jihatdan O'rta Osiyo, aniqrog'i O'zbekiston Respublikasi bilan Amerika Qo'shma Shtatlarining janubida joylashgan Kaliforniya shtati raqobatlashishi mumkin.

O'zbekiston iqlimi keskin kontinental. U kunduzgi va kechki, yozgi va qishki haroratlarining keskin tebranishida ko'rinadi. Respublika tabiatining o'ziga xos xususiyatlari yana uning qurg'ochilligi, atmosfera yog'inlarining kamligi, yozda havo nisbiy namligining pastligi, kam bulutlilik va shu bilan bog'liq ravishda ko'p vaqt davomida Quyoshning nur sochib turishida o'z ifodasini topadi. Yoz oylarida kun uzoo'ligi 18-19 soatdan, o'shda 9 soatdan kam bo'lmaydi.

Respublikada eng sovuq oy - yanvar, shimolda bu vaqtda harorat 8 daraja sovuq, janubdagi Termiz shahri atroflarida esa o'rtacha 2,8 daraja iliq bo'ladi. Qishda haroratning mutlaq minimumi minus 35-38 darajaga boradi. 1993-1994 yillarda qish qorli va sovuq bo'lgan. Masalan, 1994 yil fevralda Ustyurtda harorat 33-35 gradusgacha sovuo' bo'lgan. O'zbekistonning eng shimoliy chekkasida qish 5 oy, vodiylarda esa 1,5-2 oy davom etadi. Yozning eng issio' oyi - iyul, tog'li rayonlarda iyul-avgust. Bu davrda o'rtacha harorat tekislik va tog'oldi hududlarida 25-30 darajadan, janubda (Termiz, Sherobod) 31-32 darajagacha yetadi. Yozgi mutlaq maksimal harorat Surhondaryo viloyatining Termiz shahrida qayd etilgan, issiq 49,6 darajaga yetgan (21 iyul 1914 yil). Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekistonning barcha hududlarida haroratning yuqori bo'lishi oddiy holatdir.

Respublikaning cho'l zonalarida havo harorati issio' oylarda 70 darajaga yetishi mumkin. Quyosh energiyasining katta miqdori va YOzgi haroratning yuo'ori darajasi bu yerda issio'sevar o'simliklar paxta, kanop, uzum, anjir va boshqa o'simliklarni o'stirishga imkon beradi.

O'zbekiston, O'rta Osiyoning boshqa davlatlari qatori faoqatgina uning yillik emas, balki alohida oylari ham maksimal bug'lanish xos bo'lgan rayonlarga kiradi. Bu yerda Yog'in miqdori kam bo'lib, u Respublika hududi bo'ylab notekis taqsimlangan. Qator hududlarda yillik Yog'in miqdori 200-300 mmdan oshmaydi. Eng kam yog'in yog'adigan yerlar Amudaryo etaklari va cho'l zonalaridir. Bu yerda yiliga 10 mm yog'in yog'adi. Cho'llardan sharq va janubi sharq tomon Yog'in miqdori ortib boradi, avvaliga sekin-asta, so'ngra tog' rayonlariga yaqinlashgan sari keskin ko'tarila boshlaydi va 900-950 mmga yetadi.

Eng kam Yog'in ayniqsa, vegetatsiya davriga to'g'ri keladi. Iyuldan sentyabr oyigacha Yog'in deyarli yog'maydi. Bu oylarda yillik Yog'in miqdorining 1-6 foizi tushadi. Yog'in miqdorining asosiy o'ismi - yillik Yog'inning 30 dan 50 foizi - bahor va 25-40 foizi - o'ish oylariga to'g'ri keladi. Kuz oylarida esa yillik yog'inning 10 dan 20 foizigacha yog'adi.

Respublika uchun hayotiy muhim bo'lgan narsa - bu suv resurslaridir. Yer yuzasi suvlari respublika hududi bo'ylab notekis taqsimlangan. O'zbekiston hududining uchdan ikki o'ismini egallagan keng tekisliklarda suv manbalari juda kam. O'zbekiston sharo'idagi to'Yo rayonlari esa juda zich darYO tarmoo'lari bilan qamrab olingan. Suv manbalarining bunday notekis taqsimlanganligi, O'zbekistonning iqlim va geografik xususiyatlari bilan belgilanadi.

Suv oqimi shakllanuvchi asosiy rayonlar bu tog'li zonalardir, chunki ularga ko'p yog'in tushadi, bug'lanish esa nisbatan kamroq. O'zbekiston daryolarining suv manbai - asosan qor va muzlik suvlaridir. O'zbekistonning, shuningdek O'rta Osiyoning eng yirik daryolari - Amudaryo va Sirdaryodir. Amudaryoning umumiy uzunligi 1437 km, Sirdaryoniki - 2137 km.

Har ikki daryo va ularning irmoqlari O'zbekiston tashqarisidan boshlanadi. Amudaryo Panj va Vaxsh daryolari, Sirdaryo - Norin va Qashqadaryoning qo'shilishidan tarkib topadi. Uzunligi bo'yicha Sirdaryo Amudaryodan oshsada, sersuvligi jihatidan unga yetmaydi.

O'rta Osiyodagi yirik daryolar ikki daryo havzasi: Sirdaryo va Amudaryoni tashkil etadi. Sirdaryo havzasiga - Norin, Qoradaryo, Chirchiq, Ohangaron, So'x, Isfara, Oqbura, Isfayramsoy, Shohimardon, Gavasoyn va Kosonsoy, Amudaryo havzasiga Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, To'polandaryo, Sherobod daryolari kiradi. Amudaryoning ham, Sirdaryoning ham irmoqlari asosan respublika hududini o'rta va o'uyi o'ymalarid kesib o'tadilar.

O'zbekiston Respublikasi hududida Amudaryo suvi o'ishloo' xo'jalik yerlarini suYoorishga asosan Xorazm vohasi va O'orao'alpoYoistonda sarflanadi. Bu darYO suvining katta o'ismi kanal orqali Buxoro va O'asho'adarYO vohalaridagi yerlarni suYoorishga sarflanadi. Deho'onchilik asosan sun'iy sug'orish orqali amalga oshiriladigan O'zbekiston Respublikasida daryolar va suv havzalarining ahamiyati mavjud vohalarni saolashdagina emas, balki yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orishda ham nihoyatda kattadir. Bu xususiyatni hisobga olgan holda qadimdanoq odamlar turli miqyosdagi kanallar qurganlar. Bugungi kunda bunday kanallarni bunyod etish sur'ati va miqyosi qisqardi. Kanallar nafaqat sug'orish maqsadlari, balki gidroelektr stantsiyalarini barpo qilish uchun ham muhimdir. Bunday kanallar qatoriga Narpay, Janubiy Farg'ona, Shimoliy Farg'ona, Katta Farg'ona, Eskianhor, Amu-Buxoro, katta Namangan va boshqalarni kiritish mumkin.

Respublika hududida ko'llar kam. Ulardan eng yirigi - Orol dengizidir. Uning maydoni katta bo'lganligi sababli, dengiz deyiladi. Yana boshqa yirik ko'llar Sudoche va Arnasoydir. So'nggi 30 yil ichida Orol dengizi sathi 12-14 metr ga pasaydi, qirg'oq o'nlab-yuzlab km ichkariga kirib ketdi. Uning suv yuzasi taxminan besh barobar kichraydi.

Orol dengizi ustida yuzaga keluvchi iliq va nam havo oqimlari ilgari Rossiya va Qozog'istondan keladigan havo o'ymalarini to'sib turardi. Endilikda bu to'sio' buzilgan, natijada ekin maydonlari bo'ylab O'rta Osiyo hududiga sovuq havo jala va sellarni olib kiradi. Ular hattoki Yoz oylarida ham bo'lib, katta zarar keltiradi. Orol va Orol bo'yida ekologik vaziyatning yomonlashuvi bu rayonda yashovchi aholining sog'lig'ini yomonlashuviga olib kelmoqda.

Orol dengizi muammosi sayyora miqyosidagi muammoga aylandi. Biroq, uni bir-ikki davlat o'zi hal qila olmaydi.

So'nggi o'n yil ichida Respublika hududida sun'iy ko'l-suv omborlari, jumladan Chorvoq, Ohangaron, Tuyabo'g'uz, Janubiy Surxon, Chimoqo'rg'on va boshqalar yuzaga keldi. Ular mavsumiy o'ymni boshqarishni amalga oshiradilar va o'z xususiyatlariga ko'ra irrigatsiya vazifasidagi suv omborlari qatoriga kiritiladi.

Respublika hududidagi suv resurslari faqat yer yuzasidagi suvlardan emas, balki qisman yer osti suvlaridan ham tarkib topadi. O'zbekiston hududi suvga tanqis arid zonasida joylashganligi sababli, bu yerdagi yer osti suvlaridan suv ta'minoti, sug'orish, shuningdek chorvachilikdagi suv ehtiyojini qoplash uchun keng foydalaniladi.

O'zbekiston Respublikasi mineral suv manbalariga ham boy. Bu suvlar o'z kimyoviy tarkiblariga ko'ra inson organizmiga shifo beruvchi ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi o'n yillar ichida O'zbekistonda topilgan mineral suvlar ichida vodorod sulfidli, yodli, radon va kam minerallashgan isho'orli issio' mineral suvlar aynio'sa ahamiyatli hisoblanadi. Ularning ko'p o'ismidan balneologik maqsadlarda foydalaniladi.

Farg'ona va Sirdaryo artezian havzalaridagi vodorod sulfidli suvlar o'z kimyoviy balneologik tarkibi bo'yicha Kavkaz mineral suvlaridan qolishmaydi. Respublika mineral suvlaridan foydalanish asosida qurilgan sanatoriya-kurort muassasalari, jumladan, Chimyon, Chortoq sanatoriyalari O'zbekistondan tashqarida ham ma'lum.

«O'zbekiston o'z yer osti boyliklari bilan xao'li suratda faxrlanadi-bu yerda mashhur Mendeleev davriy sistemasining barcha elementlari topilgan. Hozirga o'adar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral - hom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. shundan 60 dan ortig'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 900 dan ortiq kon qidirib topilgan bo'lib, ularning tasdiqlangan zaxiralari 970 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral - xom ashYO potentsial 3,3 trillion AQSH dollaridan ortiq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak.

g'oyat muhim strategik manbalar - neft va gaz kondensanti, tabiiy gaz bo'yicha 155 ta istio'bolli kon, o'immatbaho metallar bo'yicha - 40 dan ortiq, rangli, nodir radioaktiv metallar bo'yicha 40, konchilik - kimyo xom ashyosi bo'yicha 15 ta kon qidirib topilgan».

O'zbekiston quvvati katta, tabiiy manbalari xilma-xil turlarga va ulkan zahiralarga ega bo'lgan yoqilg'i energetika sanoatiga ega. Respublika yoqilg'i balansida neftning salmog'i sal kam 10 foizni, tabiiy gaz salmog'i - 85 foizdan ortiqni, ko'mirning salmog'i salkam 5 foizni tashkil etadi. Respublika sanoati yalpi mahsulotida yoqilg'i energetika kompleksining salmog'i 1999 yilda 28,9 foizni tashkil etdi va 1995 yilga nisbatan 9,7 foizga ko'paydi.

O'zbekistonda 1999 yilda 8,1 mln tonna neft (gaz kondensanti bilan), 51,0 mlrd kub tabiiy gaz va 2,8 mln tonna ko'mir (asosan, ko'mir) qazib chiqarildi. O'zbekiston hududida ulkan neft va tabiiy gaz zahiralari mavjud bo'lib, ularning ayrimlari asosida yirik konlar ochilgan. «Neft va gaz mavjud bo'lgan 5 ta asosiy mintao'ani ajratib ko'rsatish mumkin, bular: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubi - g'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. Neft va gaz resurslarining zahiralari bir trillion AQSH dollaridan ziyod baholanmoqda».

Yuqoridagilardan Buxoro-Xiva va Farg'ona mintaqalari neft hamda gazga ham boy. Ustyurt va Janubiy Hisor mintaqalarida esa tabiiy gazning yirik zahiralari topilgan.

O'zbekistondagi neft va gaz konlari yirik geostrukturali birliklar ichida joylashgan bo'lib, ularning ichida Amudaryo, Ustyurt, g'arbiy Farg'ona va Janubi-g'arbiy Hisor platformalari va orogen hududlari alohida o'rin egallaydi.

O'zbekistonda ko'mir zahiralari katta, lekin ularning asosiy o'ismini energetik yoqilg'i hisoblangan qo'ng'ir ko'mir tashkil etadi. Respublikada yirik o'o'nYoir ko'mir koni Angren shahri YOnida joylashgan bo'lib, YOo'ilYoi yura o'atamlarida majud. Ko'mir ochio' kar'er usulida o'azib olinadi. Zahirasi 2 mlrd tonnaga yao'in.

Ko'mirning boshqa ikki koni Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un va Boysunda joylashgan. Ushbu konlardagi toshko'mir o'atamlari o'alin emas. 1990 yillardan keyingi davrda ko'mir qazib chiqarish hajmi keskin qisqardi, hamda 1999 yilda 2,8 mln tonnani tashkil qildi, xolos. Vaholanki, respublikaning ko'mirga bo'lgan extiyojlari yiliga 8-9 mln tonnani tashkil etadi. Bunday holat tarmoqni rivojlantirishga bo'lgan e'tiborning yetarli emasligidan dalolat bermoqda. Ana shunga o'xshash muammolarni ijobiy xal o'ilish mao'sadida 1994 yillarda «Ko'mir» aksionerlik birlashmasi tuzildi.

Mamlakatimiz metall o'azilmalarga aynio'sa, rangli metallar rudalariga boy. Bu o'rinda oltin, kumush, qo'rg'oshin, ruh, mis hamda yer bag'rida kam uchraydigan metallar zahiralari juda katta ekanligini aytib o'tish zarur.

Hozirgi vaqtda 40 ta qimmatbaho metal konlari qidirib topilgan.

Qimmatbaho rangli va radioaktiv metallar tarkibida birga uchraydigan foydali komponentlar sifatida

kamyob va nodir elementlarning kattagina miqdordagi zahiralari jamlanganki, bu ularning qiymatini ancha oshiradi.

Mamlakatimiz oltin, uran, mis, volfram, qo'rg'oshin, ruh va shu guruhlarga kiruvchi boshqa eng muhim foydali qazilmalarning tasdiqlangan zahiralari va ularning ko'paytirish istiqbollari bo'yicha nafaqat MDH mamlakatlari o'rtasida, balki butun dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Masalan, oltinning tasdiqlangan zahiralari bo'yicha O'zbekiston dunyoda 4-o'rinda, uni qazib chiqarish bo'yicha 7-o'rinda turadi.

O'zbekiston dunyoda ulkan oltin resurslariga ega bo'lgan mamlakatlar qatoriga kiradi, 41 ta oltin koni, shu jumladan 33 ta oltin-ma'dan koni qidirib topildi. Yevrosiyo qit'asida eng yirik hisoblangan Muruntov koni jahondagi ulkan konlar qatoriga kiradi.

Samarqand viloyatida oltin ma'danli Zarmiton va boshqa oltin konlari axtarib topildi. Shu konlarni o'zlashtirishni jadallashtirish bo'yicha o'tkazilayotgan tenderda dunyoda katta nufuzga ega bo'lgan Avstraliya kompaniyasi g'olib deb topildi. Toshkent viloyatining Angren shahri yao'inida infratizimi yuksak darajada rivojlangan Qizilolmasoy va Ko'chbuloq konlari topildi. Endilikda, ushbu konlarda cheklangan hajmda o'azib chio'arish ishlari olib borilmoqda. Ana shu konlarni o'zlashtirish bo'yicha o'tkazilgan xalo'aro tenderda mashhur Yaponiya kompaniyalari g'olib chiqishdi. Keyingi yillarda jahondagi eng yirik oltin rudali mintaqa Qizilqumda Ajibugut, Bulutkon, Balpantov, Aristantov, To'rboy singari yangi konlar o'ldirib topilmoo'da va o'rganilmoo'da.

O'zbekiston talaygina kumush zahiralarga ega. Navoiy viloyatida Visokovoltnoe, Jo'jetpes va Kosmonachi konlari ishlatishga tayyorlab qo'yilgan. Namangan viloyatida Oqtepa koni o'rganilmoo'da.

O'zbekistonda uranning mineral xom ashyo bazasi vujudga keltirilgan, uning negizida Navoiy kon metallurgiya kombinatining bir o'ator korxonalari ishlab turibdi. Uranning o'ldirib chamalangan zahiralari qumtoshga taalluqli bo'lib, ularni yuqori samarali va ekologik jihatdan muxofazalangan yer ostida isho'orini yuvish usuli yordamida qazib olish mumkin.

Respublikamiz Uchquloch va Xondiza konlarida jamlangan qo'rg'oshinning ko'plab zahiralarga ega. Xondizada qo'rg'oshin, va ruh bilan birga mis, kumush, kadmiy, selen, oltin ham mavjud.

Markaziy Qizilqumda fosforit konlari qidirib topilgan bo'lib, ular kimyo va boshqa iqtisodiyot tarmoqlari uchun qimmatli xom ashyo, qishloq xo'jaligi uchun o'g'it ishlab chiqarish imkonini beradi.

Adabiyotlar.

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI ASR bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari, - T.: O'zbekiston, 1997.
2. Asanov T., Nabixonov M., Safarov I., O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jo'g'rofiyasi. T.: O'qituvchi, 1994.
3. Qosimov G.M. i dr. Ekonomika Uzbekistana na sovremennom etape. T.: O'zbekiston, 1998.
4. Nabiev E., Qayumov A. O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati. T.: Akademiya, 2000. 5. To'xliiev N. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1998.
5. Uzbekistan i zarubejnue stranu v mirovoy ekonomike, sostavitel Xachiev A. T.: 1997.
6. G'ulomov S.S. O'zbekiston Respublikasi: bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'li. - T.: FAN, 1996.
7. O'zbekiston Respublikasi. Entsiklopediyasi. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1997.